

**“М.РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ” ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Б.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 339.5(575.2)(043)**

Д 08.24.707 диссертациялык кеңеши

Жамалов Шүкүрали Абдыкарович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАЖЫ КОНТРОЛУН
УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК МЕХАНИЗМИН ӨРКҮНДӨТҮҮ**

08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика

**Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек-2025

Диссертациялык иш “М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети” илимий-изилдөө университетине караштуу экономика илимий-изилдөө институтунда аткарылды

Илимий жетекчи: **Джумабаев Калиль**
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын Математика институтунун башкы
илимий кызматкери

Расмий оппонентер: **Атышов Кобогон Атышович**
экономика илимдеринин доктору, профессор “М.
Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык
университети” илимий-изилдөө университети

Черикова Динара Стыбалдиевна экономика
илимдеринин кандидаты

Жетектөөчү уюм: К.Карасаева атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин “Финансы, банк иши жана салык
кафедрасы”, дарегі: Бишкек шаары, Жукеев
Пудовкина көчөсү 34.

Диссертациялык ишти коргоо 2025-жылдын 23-апрель күнү саат 10.00 дө
“М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети”
Илимий-изилдөө университети жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян
университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты)
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды
коргоо боюнча түзүлгөн Д 08.24.707 диссертациялык кеңешинин отурумунда
өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү,
58. Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси:

Диссертациялык иш менен “М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз
экономикалык университети” Илимий-изилдөө университетинин (Бишкек ш.,
Тоголок Молдо көчөсү, 58) китепканасынан жана Кыргыз Республикасынын
Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү
шилтеме https://vak.kg/diss_sovety/d-08-24-707/ боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын

таркатылды.

Д 08.24.707 диссертациялык
кеңештин окумуштуу
катчысы, э.и.к

Окенова А.О.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Рынок шартында тышкы соода экономикалык байланыштардын өсүшү, бажы контролун талаптагыдай уюштуруу жана колдоо мамлекеттин орчундуу маселелеринен болуп эсептелет. Тышкы соода экономикалык мамилелерде жакынкы жана алыскы өлкөлөр менен канчалык жогорку деңгээлдеги иш аракеттер менен карым-катнаш жүргүзүлсө товарлардын агымынын ылдамдыгы жогорулап, бажы салымдарынын кирешелери көбөйүп, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууга жол ачат. Себеби, мамлекетте тышкы соодада дагы тынымсыз экспорттук, импорттук товар жүгүртүүлөр бажы контролуна байланыштуу экени мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ошол эле учурда бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу азыркы заманбап талаптарга жеткиликтүү жооп бербегендиктен, бажылык мыйзам бузуулар менен аткезчилик орун алууда, ошону менен катар, товар жүгүртүүдө сооданын эл аралык талаптарын аткаруу деңгээли жетишсиз бойдон калууда.

Азыркы учурда бажы көзөмөлүн ишке ашыруу, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселесинин оош-кыйыштыгынан улам айрым учурларда товарлардын агымы негизсиз чектөөгө алынгандыктан, тышкы соодадан түшкөн товарлар жана бажы кирешелери төмөндөдө. Тышкы соода экономикалык ишмердиктин катышуучулары жана ички товар өндүрүүчүлөр үчүн да, мамлекет үчүн да кошумча чыгымдарга алып келип, мамлекеттик бюджеттин көлөмүн көбөйтүүгө терс таасирин тийгизүүдө. Бажы контролун уюштуруунун экономикалык механизмдери толук сакталбагандыгынын натыйжасында чыгымдардын көбөйүшү бажы мыйзамдарынын талаптарын бузууга жол берилүүдө. Ошондуктан мамлекеттик деңгээлде колдоого алып жана бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин жакшыртуу маселелерин чечкенде гана ишке ашырылат.

Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин колдонууда ишти талапка шайкеш келтирип, заманбап билимди пайдалануу, экономиканын тармактарын өнүктүрүү, инвестиция тартуу менен инфраструктураны модернизациялоо, заманбап жабдыктарды жана инновациялык техникаларды алуу менен санариптештирүү аркылуу анын тышкы экономикалык соодадан түшкөн кирешелеринин көлөмүн көбөйтүп, мамлекеттик бюджетти толуктап, калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууну жеткиликтүү талдоо менен теориялык ошондой эле практикалык жактан дагы зарыл экендиги аныкталууда.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык иш, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрелиндеги № 202 токтому менен кабыл алынган “2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын

өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө”, 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасы (2021ж. 12-октябры УП №435), Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын (2018 ж. 31 октябры УП № 221) алкагында аткарылды.

Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн теорияга негизделген практикалык сунуштарды даярдоонун зарылчылыгын эске алуу менен илимий талдоо жүргүзүү, тиешелүү жыйынтык чыгаруу диссертациялык иштин темасынын актуалдуу экендигин толук ырастайт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты илимий-теоретикалык маселелерди изилдөө, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн маанисин, багыттарын ар тараптуу талдоо менен анын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу каралган.

Изилдөөнүн максаттары төмөнкү милдеттерди чечүү зарылдыгын шарттады:

1. Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун илимий теориялык жана методикалык негиздерин талдоо;
2. Азыркы мезгилдеги “кызмат көрсөтүү” категориясына аныктама берүү жана анын таасирин белгилөө;
3. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү шартында ыйгарымдуу мамлекеттик органдар менен бажы кызматынын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча негизги багыттарын белгилөө;
4. Өлкөнүн тышкы экономикалык байланыштарын учурдагы калыптануу өзгөчөлүгүн, азыркы абалын, өнүгүү тенденциясын, тышкы соода, бажы жаатындагы өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу талдоо жана иликтөө жүргүзүү;
5. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө укуктук негиздерин жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
6. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүнүн эконометриялык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелеринин болжолдуу көрсөткүчтөрүн эсептөө;
7. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин рыноктук шартка ыңгайлаштыруу менен көмүскө экономиканы төмөндөтүү, коррупциялык схемаларды жоюу жана мамлекеттик колдоону күчөтүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салуунун теориялык-методикалык негиздери тереңдетилип иликтөөгө алынып жалпыланды;
2. “Кызмат көрсөтүү” түшүнүгүнө илимий жана укуктук чечмелөө жагынан алып караганда өзгөчө товардын түрү болгондуктан, бул буюм катары гана эмес, пайданы, ошондой эле же социалдык натыйжаны алып келе турган “кызмат” катары дагы деп белгиленди;
3. Өлкөнүн тышкы экономикалык байланыштарынын учурдагы калыптануу өзгөчөлүгүнө, өнүгүү тенденциясына, соода бажы жаатындагы байланыштары менен өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу иликтөө жүргүзүлдү;

4. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү шартында ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар менен бажы кызматынын өз ара байланыштарын жөнгө салуу боюнча негизги багыттары иштелип чыкты;

5. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүн эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелердин 2035-жылга чейинки болжолдуу көрсөткүчтөрү даярдалды;

6. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө мамлекеттик колдоонун таасири илимий жактан негизделип, бажы тармагындагы көмүскө экономиканы жоготуу менен коррупцияны жоюу сунушталды;

7. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын инфратүзүмдөрүн модернизациялоо жана санариптештирүү боюнча 2035-жылга чейинки “Улуттук программа” сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн өнүгүү талаптарын жана укуктук ченемдерин жакшыртууга багытталган сунуштар менен бирге эле алардын натыйжалуулугун жогорулатууну иш жүзүндө колдонуу мүмкүн экендиги көрсөтүлдү.

Мамлекет тарабынан бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн программаларынын концепциясын иштеп чыгууда жана аларды ишке ашыруу үчүн инвестиция тартуу боюнча мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу жагы сунушталды.

Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнү жөнгө салуучу уюштуруу-экономикалык рычагдарды колдонуу бажы контролунун потенциалын жогорулатуу мүмкүнчүлүгүнө жана келечегин аныктоого жол ачары ырасталды.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

1. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө, тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салууда ЕАЭБдин бажы Кодекси, КР бажы кызматынын Мыйзамдарынын жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын эске алуу менен бажы контролунун уюштуруунун теоретикалык жана методикалык жоболору системалаштырылып жалпыланды;

2. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнү жөнгө салуу максатында эл аралык тажрыйбалар жана белгилүү окумуштуулардын эмгектерин эске алуу менен “кызмат көрсөтүү” категориясына аныктама берүү жана анын таасири негизделди;

3. Кыргыз Республикасында бажы кызматына тийиштүү болгон экономикалык жана статистикалык көрсөткүчтөрүн талдоонун негизинде бажы контролунун негизги багыттары жана аларды ишке ашыруу жолдору аныкталды;

4. Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн жана натыйжалуулугун камсыздоочу мамлекеттик бажы көзөмөлүн турмушка ашыруунун багыттары негизделди;

5. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүн эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелердин өсүү мүмкүнчүлүгү жана божомол көрсөткүчтөрү аныкталды;

6. Автор тарабынан бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин ишке ашыруу үчүн мамлекеттик колдоонун зарылдыгы жана бажы тармагындагы көмүскө экономика, бажылык мыйзам бузууларды алдын алуу менен системалуу коррупциялык схемаларды жоюу негизделди;

7. 2035-жылга чейинки Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын инфратүзүмдөрүн модернизациялоо жана санариптештирүү боюнча “Улуттук программа” иштелип чыгып сунушталды.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы: Беларусь мамлекетинде, XV эл аралык илимий-практикалык конференцияда “Обеспечение продовольственной безопасности и наращивание экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции и продовольствия Кыргызстана в рамках ЕАЭС”. Минск, 13-14-октябрь, 2022-ж. “Кыргыз Республикасында бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары”; “Кыргыз Республикасында тышкы сооданын өсүшүнүн багыттары жана бажы көзөмөлүнүн ролу; Известия вузов Кыргызстана, 2023, № 5; “Билим берүү кызматтарынын эл аралык тажрыйбасы”. Известия вузов Кыргызстана – 2021, №5 (57-61 б.); “Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн аймактык соода жана бажы интеграциясынын зарылдыгы жөнүндө”. Наука, новые технологии и инновация - 2021, №7 (114-118 б.); Мамбеткалиевдин 85 жылдыгына арналган Кыргыз Республикасындагы билим берүү кызматынын маселелери илимий-практикалык конференция. Известия Чуйского университета им. С. Мамбеткалиева, “Вопросы образовательных услуг в Кыргызской Республике” №9, - Б.2022 (3-6 б.).

Корутунду жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинде “Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейинки Улуттук өнүктүрүү программасы (2021-ж. 12-октябрь, УП №435)”, иштеп чыгуу процессинде пайдаланылды.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында автор тарабынан рыноктук мамилеге өткөн мезгилден тартып, Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн теориялык, практикалык жана методикалык ыкмалары жалпылаштырылды жана иретке келтирилди. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын экономика жана коммерция министрлигинде 2022 – 2024 жылдардагы бажы кызматынын өнүгүү иш-пландарында жана проноздорду түзүүдө пайдаланылды. Илимий изилдөө ишинин жыйынтыгын киргизүү актысы 2024-жылы 05-июнь күнү бекиген.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана натыйжалары изилдөө темасы боюнча автор тарабынан 12 илимий макалада чагылдырылган, анын ичинде СКОПУСка 1макала, РИНЦ тутумуна кирүүчү журналдарга 2 макала жана чет элдик басмаларга жарыяланган.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 185 бет, анын ичинде 11 сүрөт, 12 таблица жана 142 библиографиялык аталышты камтыйт.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, илимий изилдөө деңгээли көрсөтүлүп, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталган, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, иштин коргоого чыгарылган негизги жоболору баяндалган, изилдөө ишинин экономикалык жана практикалык маанилүүлүгү, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо деңгээли, иштин көлөмү жана түзүмү чагылдырылган.

Диссертациянын **«Бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүүнүн теориялык-методикалык негиздери»** аталышындагы биринчи бөлүгүндө тышкы соода экономикалык байланыштарды жана бажы контролун жөнгө салууда ЕАЭБдин бажы Кодекси, КР бажы кызматынын Мыйзамдарынын жана өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын эске алуу менен бажы контролунун уюштуруунун илимий теоретикалык жана методикалык жоболору системалаштырылып алдыңкы тажрыйбаларды талдоо менен анын өзгөчөлүктөрү изилденди. Рынок экономикасынын шартындагы азыркы тышкы соода экономикалык карым-катнаштардын көбөйүшү, экономикалык илим, тышкы соодада жана мамлекеттик бюджетти толтурууда, улуттук экономиканын натыйжалуулугун арттырууда эң негизги булактарынын бири экендиги белгиленди.

Соода экономикалык байланыштардын объективдүү негизи болуп дүйнөлүк чарбанын, дүйнөлүк рыноктун жана эл аралык экономикалык мамилелерди түзүү процессинде “Салыштырмалуу артыкчылык теория” Д. Миллдин 1848-жылы жарык көргөн “Принципы политической экономики” [Mill J.S. Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy. London: J.W 1848] деген эмгегинде таамай белгиленип, анда ал товардын салыштырмалуу баасы товар соода башталганга чейин болгон баалардын ортосундагы аралык мааниге ээ болорун аныктаган. Алмашуу баасы суроо-талап менен сунуштун мыйзамына ылайык, ар бир өлкөнүн экспортунун жыйындысы анын импортунун жалпы суммасын төлөөгө мүмкүндүк бере турган деңгээлде белгиленет.

Бул Д. Милл негиздеген мыйзам азыркы ааламдашуу маалындагы соода экономикалык мамилелердин ишке ашырууда бирден бир көпүрөсү болгон бажы кызматынын бажы контролу менен тыгыз байланышта десек болот. Заманбап түшүнүктө “бажы” термини мамлекеттик ишмердүүлүктө тышкы жана ички саясат менен түздөн-түз байланышкан мамилелердин татаал жыйындысы. Анын ичинде мамлекеттик саясат, бажы иши көп максаттуулугу менен айырмаланат дагы түрдүү кызыкчылыктарды жана керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн кызмат кылат.

Бажы кызматынын өнүгүү процессинде маанисинин-теориялык негиздерин изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын Мыйзамы

2014-жылдын 17-июлу № 139 Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө белгиленген “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” - категориясы төмөндөгүдөй толукталып, сунушталды: “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” өзгөчө товардын бир түрү болбогондуктан буюм катары эсептелбейт, ошол эле учурда капиталдык пайдаларды же социалдык эффектини алып келе турган мамлекеттин мыйзамдуу кызыкчылыктарын канааттандырууга, же болбосо жарандык-укуктук мамилелердин натыйжасында пайда болуучу милдеттерди аткарууга багытталган мамлекеттик мекемелердин ишинин натыйжасы катары өзгөчөлөнгөн категория болуп саналат. Себеби “кызмат көрсөтүү” категориясы экономика илиминде табиятынан пайда табууга жана социалдык эффект алууга умтулат. Ошондуктан бажылык кызмат көрсөтүү мамлекеттик бажы кызматына же мекемелерге киреше табууну жана социалдык эффект алууну көздөйт.

Изилдөө көрсөткөндөй методикалык негиздердин бири болуп тышкы сооданы жакшыртууда, бажы контролунун натыйжалуулугун жогорулатуудагы процессти стимулдаштыруу үчүн кызматташууну кеңейтүүдө жана аларды ишке ашырууда Киото конвенциясы белгиленген. Киото конвенциясы – бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү боюнча эл аралык конвенция 1973-жылдын 18-майында Киото шаарында түзүлгөн. Акыркы редакциясы 2006-жылдын 3-февралында күчүнө кирген документ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Киотская_конвенция]. Азыркы учурда Киото конвенциясы бажы тармагындагы дээрлик бардык бажы маселелерин жөнгө салган универсалдуу кодификацияланган эл аралык укуктук документ болуп эсептелет.

Конвенция - бир жагынан, бажылык жол-жоболоштуруу жана бажылык контролдоо жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана тездетүү аркылуу тышкы соода ишмердикти стимулдаштырууга багытталган, ал эми экинчи жагынан, мындай тездетүү жана жөнөкөйлөтүү мамлекеттин жана коомдун (мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоо жана ички рынокту коргоо жагынан) кызыкчылыктарына зыян келтирбөөсүн камсыз кылууга багытталган.

Казакстан Республикасынын Бажы кызматы бизнести өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү ДСУга кирүү боюнча улуттук милдеттенмелерди аткаруу үчүн зарыл деп эсептейт. Ал эми Россия Федерациясынын Федералдык Бажы кызматы экономиканы модернизациялоого жана экспорттук өндүрүштү көбөйтүүгө, инвестициялык жагымдуулукту жогорулатууга, ошондой эле федералдык бюджетте жалпы мамлекеттик колдоо үчүн тарифтердин жогорку деңгээлин камсыз кылууга жардам бере турган маалыматтык инновациялык технологияларды жайылтуу багытында иштейт.

Грузиянын бажы кызматы бардык мамлекеттик түзүмдөрү сыяктуу эле, СССР кулагандан кийин, өткөн кылымдын 90-жылдарында пайда болгон. 1992-жылы Грузияда бажы бөлүмү түзүлүп аны реформалоо жүргүзүлгөн. Бажы кызматын реформалоо бул бөлүмдүн иштешине негиз болгон Салык кодексинен башталган жана бажы кызматынын ишмердүүлүгүнө ASIKUDA (Бажы маалыматтарын иштеп чыгуунун автоматташтырылган системасы) киргизүү менен натыйжалуу ийгиликтерге жетишкен. Салык кодекси дээрлик эки эсеге

кыскартылып, лицензиялар жана ар кандай квоталар жокко чыгарылып, бажы кызматындагы коррупциялык жана тобокелчиликтер бир топ азайган [<https://eeas.europa.eu/ru/eu-information-russian>].

Ушундай жагдайга байланыштуу бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүүдө теоретикалык-методикалык негиздерин толуктап, мыйзамдарды кайра карап чыгуу менен бирге бажы контролунун жол-жоболорун жөнөкөйлөштүрүү жана алардын жол-жоболорун ЕАЭБдин бажы кодексине, эл аралык конвенцияга (Киото конвенциясы) шайкеш келтирүү менен бирге өнүккөн чет өлкөлөрдүн оң тажрыйбаларын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бажы кызматында колдонуу мамлекеттик бажы көзөмөлүн потенциалынын кыйла өркүндөтүүгө шарттарды түзөт.

Диссертациянын “Бажы көзөмөлүнүн шартында тышкы сооданын өнүгүүсү” аталыштагы экинчи бөлүгүндө Кыргыз Республикасынын тышкы сооданын азыркы абалы жана анын аймактарда өнүгүүсүнө бажы көзөмөлүнүн тийгизген таасири талданып жана жалпыланган баа берилди. Методикалык жактан экономикалык топтоо, салыштыруу жана эконометрикалык ыкмалар колдонулду. Азыркы бажы контролун жүргүзүү шартындагы товарлардын айланышынын натыйжалуулугун артыруу, ааламдашуу шартында бажы-тарифтик жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн жана аларды контролдоону, санариптештирүү, баалоочу механизмдеринин көрсөткүчтөрүн жаңыны колдонуудагы алдыңкы тажрыйбаларды пайдалануу менен инновациялык технологиялардын өзгөчөлүктөрү каралып, республиканын бажы тармагынын учурдагы абалы изилденди.

Изилдөөнүн объектиси болуп Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлү болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети - КР Финансы министрлигинин алдындагы Мамлекеттик бажы кызматынын контролун жакшыртуу жана натыйжалуулугун көтөрүүнүн негизин түзгөн экономикалык жана өндүрүштүк жараяндар.

Мамлекеттик бажы кызматы Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугун камсыз кылууда жана мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтурууда эң негизги ролду ойнойт. Алсак, 2024-жылы бажы кызматынын салык кирешелери 2018-жылдагы көрсөткүчтөргө салыштырганда 81,5 млрд. сомго көбөйгөн (табл.2.1).

Таблица 2.1 - Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын салык кирешелери (млрд сом)

	2018-ж.	2019-ж.	2020- ж.	2021-ж.	2022 ж.	2023-ж.	2024-ж.
Мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгү	151,6	167,4	152,1	209,9	300,6	391,9	463,9
Бажы кызматынын салык кирешелери	41,7	43,3	29,3	46,8	74,3	111,5	123,1

Пайыз менен бюджеттин киреше бөлү-гүнө	27,5	25,8	19,2	22,2	24,7	28,4	26,5
--	------	------	------	------	------	------	------

Булак: Автор КР Улуттук статика комитетинин маалыматтары менен түздү. (Кыргызстан сандарда Бишкек 2021-2025 жж).

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын акыркы убактагы салыктык кирешелери 2024-жылы 2018-жылга салыштырганда 2,9 эсе жогорулаганы менен, өлкөнүн ички дүң продукциясына салыштырмалуу төмөндөөсү байкалат. Демек мамлекеттик бажы кызматынын салык кирешелеринин алымын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүү менен көбөйтүү зарылдыгы келип чыгууда.

Бажы кызматы рынок шарттарынын маанилүү элементтеринин бири катары, мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарын камсыз кылууда. Товарларды жана транспорт каражаттарды бажы аркылуу өткөрүү жана көзөмөлдөө мамилелерин жөнгө салуу, бажы органдары тарабынан жүзөгө ашырылат.

Бул жүргүзүлгөн талдоодо Мамлекеттик бажы кызматынын салык кирешелеринин өскөнүн байкоого болот. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасы боюнча товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын негизги көрсөткүчтөрүнө талдоо жүгүзүүдө, тескерисинче, өндүрүлгөн товарды экспорттоодо иштер солгун болуп жатканын, импорттук товарларга мамлекет деле болсо көз каранды экендиги байкалат.

Мамлекеттин дүйнө өлкөлөрү менен соода жүгүртүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болгон соода балансынын тескери (минус) сальдосу өлкөбүздө тилекке каршы, жылдан жылга өсүүдө. Ушундан улам дүйнөдөгү өлкөлөр менен соода жүгүртүүсү туруктуу тенденцияга ээ болгону менен импорттолгон товарлардын көлөмү, экспортко салыштырмалуу алда канча өсүүдө. Жыйынтыгында, соода балансынын көрсөткүч сальдосу 2018-жылы минус 3 455,11 млн АКШ долларын түзсө, 2024-жылы минус 9 271,6 млн АКШ долларын түзгөн, 2018-жылга салыштырганда 5 816,49 млн АКШ долларына көбөйгөн (табл.2.2).

Соода балансында динамиканын терс (минус) сальдосунун пайда болушунун төмөнкү негизги себеби болуп саналат:

Таблица 2.2 - Кыргыз Республикасы боюнча товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын негизги көрсөткүчтөрү (АКШнын млн. долл.)

Көрсөткүчтөр	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2021-ж.	2022-ж.	2023-ж.	2024-ж.
КР тышкы жана өз ара соода товарлардын жүгүртүүсү	7128,77	6975,12	5692,04	8 332,4	11 815,8	15700,2	16315,8
Экспорт	1836,83	1986,11	1973,19	2 752,2	2 186,7	3364,2	3522,1
Импорт	5291,94	4989,01	3718,85	5 580,2	9 629,1	12351,9	12793,7

Соода балансынын сальдосу	- 3455,11	- 3002,9	- 1745,66	-2 828,0	-7 442,4	-8987,7	-9271,6
---------------------------------	-----------	----------	-----------	----------	----------	---------	---------

Булак: Автор тарабынан КР Улуттук статика комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлдү (Кыргызстан сандарда Бишкек 2021-2025 жж).

- улуттук экономикада бюджетти түзүүчү ишканалардын рентабелдүүлүгүнүн төмөндүгү;
- экономиканын башкы секторлоруна инвестиция тиешелүү деңгээлде тартылбагандыгы;
- Мамлекеттик бажы кызматындагы көзөмөлдөөнүн талапка ылайык келбей жатышы;
- ишкерлерди жана бажы кызматынын кызматкерлерин үзгүлтүксүз окутуунун уюштурулбашы жана Мамлекеттик бажы кызматына адискөй кадрларды даярдоодо билим берүүчү атайын окуу жайларынын жоктугу дагы терс таасирин тийгизүүдө.

Бажы жыйымдарын өз убагында чогултуу системасын өркүндөтүү жана алардын төлөнүшүн жана мамлекеттик бюджетке түшүүлөрүнүн толуктугун көзөмөлдөө бажылык жол-жоболоштурууну жана контролду шайкеш келтирүүнүн эң маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Андыктан жогоруда белгилегендер мамлекеттин экономикалык коопсуздугун, улуттук жана эл аралык деңгээлдеги социалдык керектөөлөргө жетишүүнү камсыз кылуудан келип чыгат. Мамлекеттик бюджетке түшкөн кирешелер экономикабыздын андан ары дагы туруктуу өнүгүшүнө мамлекеттик кызматтагы адистердин эмгек акыларын көбөйткөнгө, кары- картандардын жөлөк пулдарын арттырууга багытталат. Ал эми инвестиция саясатын жүргүзүүдө дыйкан-фермерлерге женилдетилген насыяларды берүү өз кезегинде алардын жашоо сапатын жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзөт. Бажы кызматынын эл аралык деңгээлде калыптануусу иштөөсү чет өлкөлөр менен тышкы соода саясатын мындан ары дагы кеңейтүүгө жол ачат.

Мамлекеттик бажы кызматынын кирешесинин дагы бир экинчи орчундуу булагы, 2015-жылдын 21-майындагы № 111 эл аралык келишимдерин ратификациялоо жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык, мамлекеттин Экономикалык бирлигинин мүчө-мамлекеттерден алынган жыйымын белгилөөгө болот.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрүнүн Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө Келишимдин 26-беренесине ылайык, төлөнгөн (алынган) ташып келүү бажы алымдары мүчө мамлекеттердин бюджеттеринде ич ара которулат жана бөлүштүрүлөт. Бул келишимдин алкагында баардык мүчө мамлекеттердин бюджетине түшүүчү товарлардын импорттук бажы алымдары өз убагында мамлекеттер ортосундагы протоколдор менен аныкталып, ишке ашырылат. ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн келишиминдеги Протоколдун 12-пунктунда көргөзүлгөндөй, ар бир мүчө мамлекет үчүн бажы алымдарынын белгиленген өлчөмдөрүнө ылайык 2020-жылдан бери карай төмөндөгүдөй үлүштө бөлүштүрүлүүдө - Армения - 1,220%, Беларусь - 4,860 %, Казакстан - 6,955 %, Кыргызстан - 1,900%, Россия Федерациясынын үлүшү - 85,065%.

ЕЭАБ мүчө мамлекеттеринде түзүлгөн комиссия, тиешелүү документтерге ылайык өз убагында мүчө мамлекеттердин соодо-сатык кызматташтыгынын негизинде түшкөн бажы алымдары боюнча которуу жана бөлүштүрүүнүн отчетторун беришет.

Кыргызстан агрардык өлкө. Мамлекеттеги 473,1 миңден ашуун дыйкандар (фермерлер) экспортко чыгаруучу товарларды өндүрүүдө товарларды эл аралык стандарттарга шайкеш келгендей өндүрүүсү, фитосанитардык ж.б сетификаттарды алууда жана бажы талаптары жөнүндө жеткиликтүү билбегендигинен улам бул олуттуу тармакка инвестиция жетиштүү өлчөмдө тартылбай жатат. Натыйжада, айылдыктардын жашоо деңгээли төмөндөп, кедейчилик кедергисин тийгизип, чет өлкөлөргө мигрант болуп кетүүгө аргасыз болууда.

Мамлекеттик айыл чарба жерлер фондунун инвестициялык ресурстарын жана жерлерин максаттуу пайдалануу айыл чарба кооперативдерин өнүктүрүүгө дем берет, жакырчылыкты азайтат, айыл калкынын миграциясынын агымын азайтат жана айыл чарба экономикасынын экономикалык өсүшүн камсыз кылган айыл чарба продукциясынын жаңы сапатын жана артыкчылыгын камсыз кылат [<https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-23511-5>].

Өлкөлөрдүн саясий көз караштарына, алыс-жакынына чоң-кичинесине карабай эл аралык интеграцияга аралашууга кеңири жол ачылып, соода экономикалык иштери күчөп жатат. Андыктан ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын тышкы соода экономикалык байланышын эл аралык деңгээлде так аныктоо зарыл.

Мында, биринчи багыт көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигине кирген ЕАЭБге мүчө өлкөлөр: Россия, Казакстан, Беларусь ж.б. өлкөлөрү, экинчи багытына коңшу Кытай, Тажикстан, Өзбекстан, үчүнчү багытка Европа, Америка Кошмо Штаты, Канада, Япония, Кытай жана башка мамлекеттер.

Иликтөө көрсөткөндөй, Кыргызстандан экспорттолгон товарлардын бардык көлөмү 2018-2024-жылдары 17621,3 млн АКШ долларын түзсө, ошол эле мезгилде чет өлкөлөрдөн келип түшкөн товарлардын импорту 54354,7 млн АКШ долларын камтыган же экспортко салыштырмалуу импорттун көлөмү 36733,4 млн. АКШ долларга арбындык кылган. Жогоруда көрүнүп тургандай Кыргызстан импорттолгон товарларга көз карандылыгы улам барган сайын күчөп жаткандыгын тастыктайт.

Бажы - тарифтик жөнгө салуу тышкы соода ишин экономикалык жөнгө салуунун олуттуу чараларынын бири. Андыктан анын экономикалык механизмдин колдонуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн товарлардын бажы наркын контролдоонун туруктуулугун камсыз кылуу үчүн бажы чек арасы аркылуу ташылган товарларды толук тариздөө, статистикалык маалыматтарды жана товарлардын оперативдүү иштерди талдоо жолу менен идентификациялоо, тарифтик преференцияларды жана тарифтик жеңилдиктерди берүү негизги шарттарынан болуп саналат. Ошол эле учурда изилдөө көрсөткөндөй, өлкөнүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечүүдө тышкы соода жана бажы кызматында негизги маселелердин чечилиши, өлкөдөгү саясий туруктуулук жана чек араны чыңдоого тыгыз байланыштуу.

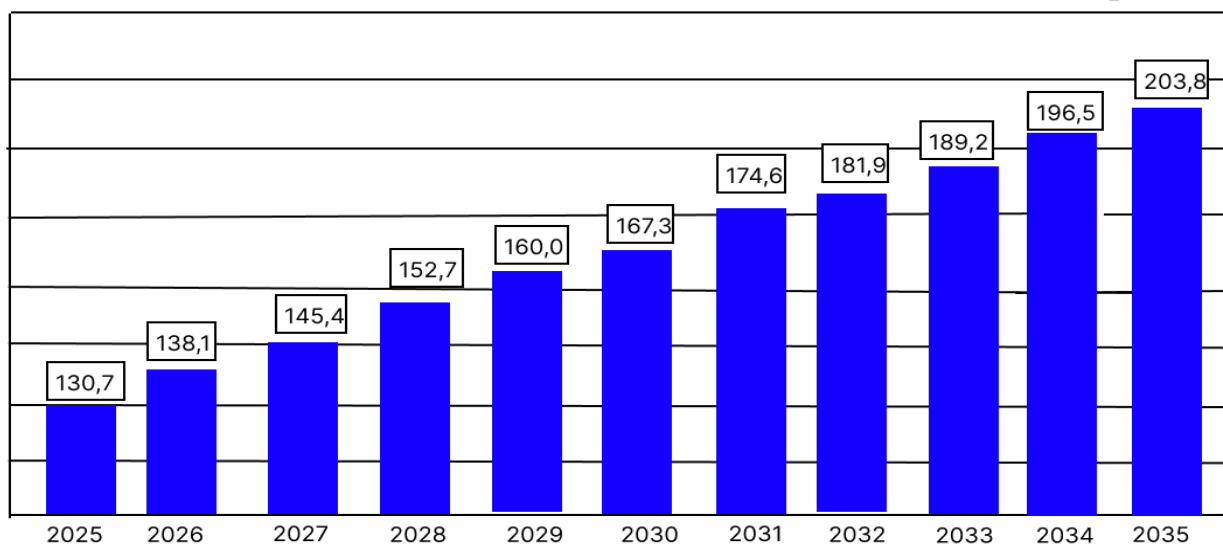
Бажы кызматын модернизациялоо, тейлөө сапатын жогорку дэңгээлге жеткирүүдө товар өндүрүүчүлөрдү, ишкерлерди жана бажы кызматындагыларды үзгүлтүксүз окутууда, мамлекеттик бажы кызматында жемкорлук схемалары жана бажы чөйрөсүндөгү мыйзам бузуулар менен аткезчилик боюнча али көйгөйлөр бар.

Диссертациянын “Мамлекеттик бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүүнүн багыттары” аталыштагы үчүнчү бөлүмүндө, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдерин өркүндөтүүнүн негизги багыттары, мамлекеттик бажы кызматын башкаруу системасын оптималдаштыруу, башкармалыктарды кыскартуу, кызмат көрсөтүүнү жакшыртуу, мамлекеттик адискөй кадрларды кайра даярдоо, бизнес чөйрөсүндө иштегендерди окутуу, колдоонун жолдору, укуктук негиздерин өркүндөтүү, ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борборун” түзүүнү багыттарын аныктоо, жемкорлук схемаларын жоюу, бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүн эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен келечектеги салыктык кирешелеринин болжолдуу көрсөткүчтөрүн эсептөө менен бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн иштиктүү мамлекеттик программаларын сунуштоо көрсөтүлдү.

Эконометрикалык моделдөө менен Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелеринин 2035-жылга чейин болжолдуу көрсөткүчтөрү эсептелди (табл 3.1).

Таблица 3.1 - Кыргыз Республикасында Мамлекеттик бажы кызматынын салыктык кирешелерин 2035-жылга чейинки божомолу

(млрд. сом)

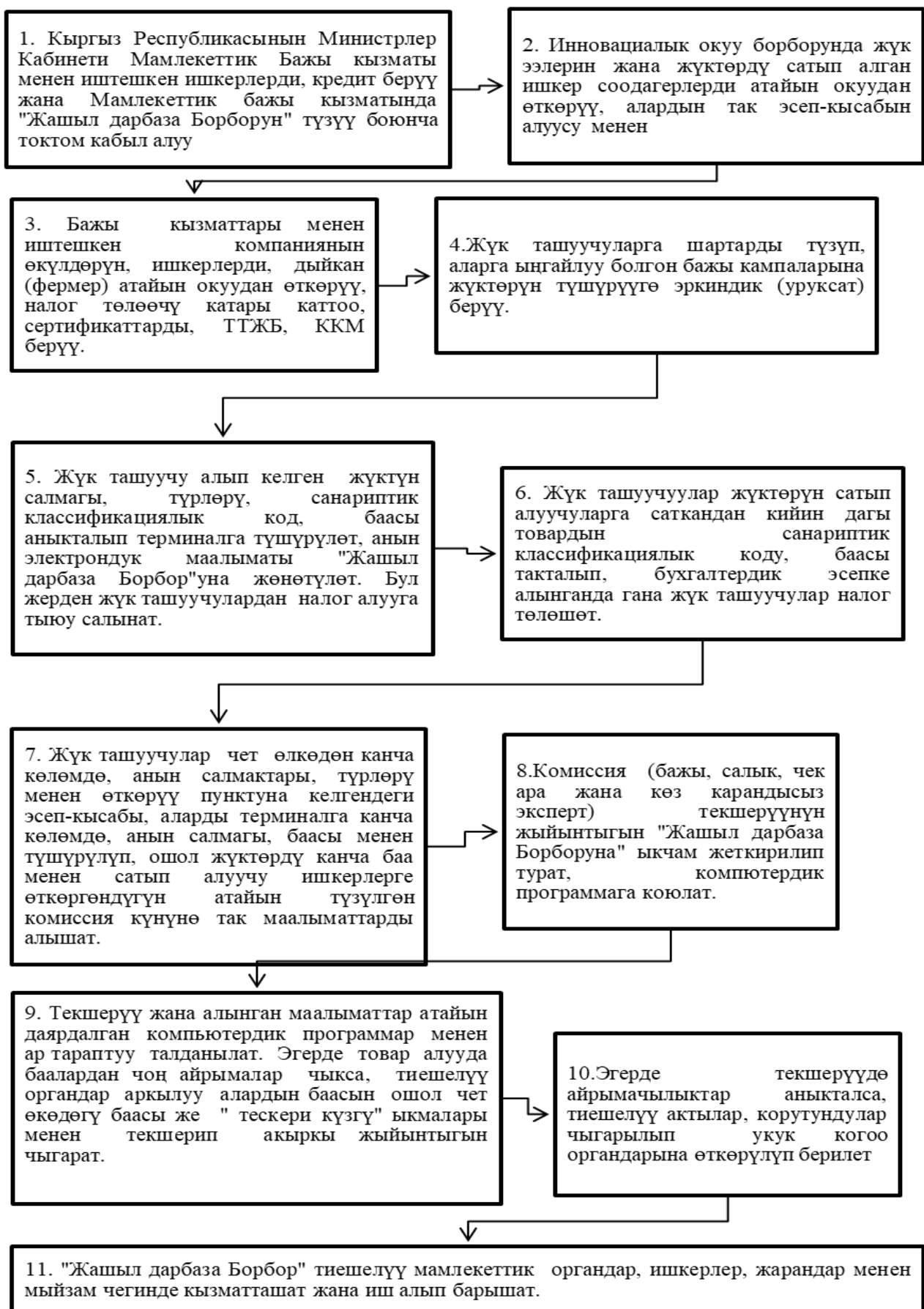

Булак: автордун эсептөөсү

Изилдөө көрсөтөндөй Кыргызстандын Мамлекеттик бажы кызматынын 2019-2023-жылдарга өнүктүрүү стратегиясы жана аны ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы бекитилген [https://www.customs.gov.kg >..2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү стратегиясы жана аны ишке ашыруу

боюнча иш-чаралар планы бекитилди], бирок, анда адискөй бажы кызматынын адистерин даярдоо, аларды окутуу каралган эмес. Биздин оюбузча, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүдө - укуктук негиздерин өркүндүтүү боюнча сунуштардан болуп “Бажы академиясын” түзүү мамлекеттик иш чаралардан десек болот.

Мамлекеттик бажы кызматын башкаруу системасын оптималдаштыруу менен көмүскө экономиканы ооздуктоо, туруктуу жемкорлук схемаларын жоюу жана өлкөгө ташылып келүүчү товарлардын бааларын түздөн-түз аныктаганга мүмкүнчүлүк бере турган ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борбору” сунушталды (сүрөт 3.1).

Сүрөт 3.1 - “Жашыл дарбаза Борбору” схемасы

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

1. Дүйнөлүк ааламдашуу шартында жана барган сайын кеңейип жаткан тышкы соода экономикалык катнаштардын шартында ар өлкө тышкы экономикалык байланыштарын бекемдөөгө жана кеңейтүүгө мажбур болууда. Мамлекеттер аралык рыноктук эркин соода жүргүзүүдө бажы кызматынын ролу күчөп жаткандыктан, бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү, анын мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн толтуруда олуттуу таасирин тийгизүүчү факторлору жана механизмдери иште кеңири иликтенди.

2. Кыргыз Республикасынын 2014-жылдын 17-июлундагы № 139 “Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө” мыйзамы “мамлекеттик кызмат көрсөтүү”- категориясына төмөндөгүдөй толуктоо сунушталды “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” өзгөчө товардын бир түрү болгондон улам буюм катары эсептелбейт, ошол эле учурда социалдык эффектини алып келүүчү мамлекеттин мыйзамдуу кызыкчылыктарын канааттандырууга, же болбосо жарандык-укуктук мамилелердин натыйжасында келип чыгуучу милдеттерди аткарууга багытталган мамлекеттик мекемелердин ишинин натыйжасы катары өзгөчөлөнгөн категория болуп саналат. Себеби “мамлекеттик кызмат көрсөтүү” категориясы өз кезегинде экономика илиминде табиятынан пайда табууга жана социалдык эффект алууга умтулат. Ошондуктан бажылык кызмат көрсөтүү мамлекеттик бажы тейлөөсүнө же мекемелерге киреше табууну жана социалдык эффект алууну көздөйт.

3. Базар экономикасынын шартында Мамлекеттик бажы контролун жакшыртуунун өзөгү болуп укуктук-нормативдик актыларды жөнгө салуу, бажы системасын башкарууну санариптештирүү жана санариптик инфратүзүмдү өнүктүрүү, ийкемдүү фискалдык системаны киргизүү тышкы соода экономикалык байланыштарды мындан ары дагы кеңейтет.

4. Мамлекеттик бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү үчүн анын башкаруу системасын оптималдаштыруу, кызмат көрсөтүүнү жакшыртуу, башкармалыктарды кыскартуу, жемкорлук схемаларды, аткезчиликти жоюу жана алардын пайда болушуна бөгөт коюу, анын кесепеттерине каршы күрөшүүдө мамлекеттин ролун жогорулатуу үчүн Мамлекеттик бажы кызматында каталанып келген жемкорлук схемаларына бөгөт коюу максатында ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борбору” схемасы иштелип чыкты.

5. Мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн экономикалык багытарынан болуп бажы системасын киреше салымдарын көбөйтүү, модернизациялоо, заманбап техникалар менен жабдуу, санариптештирүүнү илгерилетүү, бажы кызматында иштегендердин адискөйлүгүн жогорулатуу, кардарларга кызмат көрсөтүүлөрүн ийкемдүү кылуу, бажы кызматкерлеринин маяналарын, социалдык коргоо боюнча комплекстүү Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын өркүндөтүүнүн 2025–2035-жылга чейинки Улуттук программасы иштелип чыкты.

6. Кыргыз Республикасында бажы кызматынын салык төлөмдөрүнүн киреше бөлүгүнүн болжолдоо көрсөткүчүнүн 2035-жылга чейинки өсүү

мүмкүнчүлүгү такталып жана эконометрикалык моделдөө ыкмасы менен толук эсептелип чыкты.

7. Мамлекеттик бажы кызматын функционалдык анализ кылуу, азыркы кырдаалды талдоо, эл аралык соода экономикалык келишимдерди жакшыртуу, макро экономикага тийгизген шайкешсиздикти аныктоо, укуктук-коопсуздук, экспортко товар өндүрүүчүлөрдү жана сатуучуларды инвестициялоо, экспорт-импорт товарларынын жүгүртүлүшүнүн тенденциялары жана салык кирешелеринин өнүгүүсүнүн божомол көрсөткүчтөрү иштелип чыкты.

8. Бажы кызматы толук жеткиликсиз жерлерде, өзгөчө мезгилдик товарларды алып саткан чек ара аймактарында убактылуу бажы көзөмөлүн уюштуруу зарыл. Анткени Кыргызстанда аткезчилик импорттук товарлар орун алган жерлерде мындай терс көрүнүштөрдүн жоюлбашы, мамлекетке тийгизген экономикалык кесепеттерин жоюудагы уюштуруу-экономикалык маселелери, укуктук-ченемдик мыйзамдардын тиешелүү мамлекеттик органдардын милдеттери жана жоопкерчилиги экендиги белгиленди.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Жемкорлук схемаларды жоюу жана келип чыгуучу тобокелдиктерди талдоонун алдын алуу үчүн, бажы контролу товарлар келип түшкөнгө чейинки маалыматтарды аныктаганга жана аларды текшерүүгө мүмкүндүк берүүчү ведомстволор аралык “Жашыл дарбаза Борборун” түзүү сунушталды. Мунун максаты бажылык жөнгө салууда тышкы экономикалык ишкердүүлүк багытындагы катышуучуларына шарт түзүү максатында анын ачыктыгын камсыз кылуу, мүмкүн болуучу тобокелдиктерди алдын ала жоюуда тиешелүү керектүү маалыматтарды топтоп, чек араларда товар жүгүртүүдөгү экспорт-импорт агымдарын тездетүүгө жол ачып жана бажылык тариздөөдө алардын баасын аныктоо менен жемкорлук схеманы жоюуга жол ачары ырасталды.

2. Мамлекеттик бажы кызматынын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу жана адискөй адистерди даярдоо үчүн «Кыргыз Мамлекеттик Бажы академиясын» түзүүнү сунуштайбыз, анда мамлекет тарабынан колдоого алынып инвестициялоо; киреше-чыгашаларын мамлекеттик жөнгө салуу; профессордук-окутуучулук курамдын квалификациялык деңгээлине жана профессордук-окутуучулук курамдын санына жогорку талаптарды белгилөө; окуунун күндүзгү, кечки жана сырттан окуу формалары үчүн, ошондой эле адистик боюнча дифференцияланган бир студентке эсептелген аянттын өлчөмү; окуу формалары жана адистиктер боюнча аудиториялык жана класстан тышкаркы окуу жүктөмүнүн сааттарынын саны; ар бир окуган предмет боюнча бир студентке окуу адабиятынын көлөмүн аныктаган маселелер камтылат.

3. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин алдындагы Мамлекеттик Бажы кызматынын бажы контролун уюштуруунун экономикалык механизмдеринин өркүндөтүү өз кезегинде негизинен, анын экономикалык өсүшкө тийгизүүчү таасирин кеңири, так билүүгө, келечегин аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Ал эми даярдалган сунуштар, божомолдор, мамлекеттик программалар товарларды өндүрүүдө, экспорттоодо, тышкы соода

экономикалык байланыштарды интеграциялык процесстерин чыңдоонун негизинде, ата мекендик ишканалардын атандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу экономика секторлорунун туруктуу өнүгүшүн камсыздап, калктын жашоо сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

4. Тышкы соода боюнча экономикалык операциялар жүргүзүлүүчү жерлердеги бажы борборлорунун өзүнчө структуралык бөлүмдөрүн уюштурууга байланыштуу аймактык посторун жайгаштырууда анын объектилерине жаңыланган заманбап бажы жана логистикалык инфраструктура объекттерин тагыраак айтканда, (убактылуу сактоо кампалары, бажы кампаларын, логистикалык терминалдар) түзүү менен аларга каржылык жагынан көмөк көрсөтүү үчүн потенциалдуу инвесторлорду тартуу зарыл.

5. Товарларды жана транспорттук каражаттарды бажылык тариздөөдөн өткөргөн соң, андан кийинки көзөмөлдү күчөтүүнү көздөгөн натыйжага жетүү үчүн Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлү товарларды жана транспорттук каражаттарды бажыдан кийинки контролун уюштурууну жана тышкы сооданы өнүктүрүүгө салым кошууда мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу багытында жеткиликтүү иштеп чыгууну жүзөгө ашыруу, өз кезегинде бажы наркын көзөмөлдөөгө дагы тиешелүү натыйжа алып келет.

6. Тобокелчилик башкаруу системасын талдоодо жана жоюуда бажыны кесип өткөн товарлар, транспорт каражаттары жана инсандар тууралуу маалыматтарды толук топтоо аркылуу бажыдан өтүүдө эң олуттуу тобокелдикти камтыган импорттук товарларын заманбап шайкеш келүүчү инновациялык негизде автоматташтырылган системасын бажы кызматынын ишине (Бажы маалыматтарын иштеп чыгуунун автоматташтырылган системасы) ар тараптан колдонуу менен натыйжалуулукка жетишүүгө толук мүмкүнчүлүк бар.

ТЕМА БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕР

1. Кыргыз Республикасында тышкы сооданын өсүшүнүн багыттары жана бажы көзөмөлүнүн ролу // - Известия вузов Кыргызстана ISSN 1694-7681 Бишкек №1 2021 ж. 123-128 б, (менен биргеликте Жумабаев К., Жумабаев А.К.) <http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/arcnive/11464>

2. Кыргыз Республикасында инновациялык экономиканы өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу // - К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Жарчысы ISSN: 1694-6286 Бишкек №2(56) 2001 ж. 381-388 б. (менен биргеликте Токторов К.К., Жумабаев А. К., <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179835>

3. Кыргыз Республикасында бажы контролунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары // - Известия вузов Кыргызстана ISSN 1694-7681 Бишкек №5 2023 ж. 111-116 б. (менен биргеликте Жумабаев К., Жумабаев А.К.) <http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/2023/5/>

4. Направления развития внешней торговли Кыргызской Республики и роль таможенного контроля // - Известия вузов Кыргызстана ISSN 1694-7681

5. Инновационно-инвестиционная политика - аграрной экономики Кыргызстана // - Известия вузов Кыргызстана ISSN 1694-7681 Бишкек – №5 2021, с. 57-61. (в соавторстве с Джумабаев А.К.) <http://www.science-journal.kg>

kg > journal > archive

6. Международный опыт работы образовательных услуг // - Известия вузов Кыргызстана ISSN 1694-7681 Бишкек – №5 2021 с.62-66 (в соавторстве с Джумабаев А.К., Суйуналиева Б. Ш.), <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive>

7. О необходимости региональной торгово-таможенной интеграции для развивающихся стран // - Наука, новые технологии и инновация ISSN 1694-8483 (print) ISSN 1694-8491 – №7 2021. с.114-118. <http://www.science-journal.kg> > journal > 2021 > 7

8. Проблемы образовательных услуг в Кыргызской Республике // - Наука, новые технологии и инновация. ISSN 1694-8483 (print) ISSN 1694-8491 - №9 2021. - с.102-105. (в соавторстве с Джумабаевым А.К., Суйуналиевой Б. Ш) <http://www.science-journal.kg> > journal > 2021 > 9

9. Совершенствование образовательных услуг Кыргызстана. // - Наука, новые технологии и инновация. ISSN 1694-8483 (print) ISSN 1694-8491 - №9 2021. - с.106-110. (в соавторстве с Джумабаевым А.К., Суйуналиевой Б. Ш) <http://www.science-journal.kg> > journal > 2021 > 9

10. Совершенствование системы управления таможенной службы Кыргызской Республики в условиях вступления в силу таможенного кодекса ЕАЭС// - Электронный журнал Глобальная экономика и образование. Казанский (Приволжский) федеральный университет. Т. 2. – № 4. 2022. - с. 26–35. [://kpfu.ru](http://kpfu.ru) > imoiv > struktura > otdeleniya > elektro...

11. Вопросы таможенно-тарифного регулирования Кыргызской Республики в условиях вхождения в ЕАЭС// - Электронный журнал Глобальная экономика и образование. Казанский (Приволжский) федеральный университет. Т. 2. – № 4. –2022 с. 36–41. (в соавторстве с Джумабаевым А.К., Таалайгул А.К.). <https://kpfu.ru> > imoiv > struktura > otdeleniya > elektro...

12. Вопросы углубления торгово-экономических отношений между Грузией и Кыргызстаном // - Сборник научных статей научно-педагогического состава и магистрантов образовательной программы международные финансы и банки кафедры «Мировая экономика» КРСУ. – 2022. - с. 113-119. (в соавторстве с Джумабаевым К., Джумабаевым А.К.).

13. Вопросы образовательных услуг в Кыргызской Республике // - Известия Чуйского университета им. С. Мамбеткалиева. №9 2022. с. 3-6. (в соавторстве с Суйуналиевой Б.Ш.).

14. Обеспечение продовольственной безопасности и наращивание экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции и продовольствия Кыргызстана в рамках ЕАЭС. // - «Институт системных исследований в АПК Национальной академии наук Беларуси» Минск институт системных

исследований в АПК НАН Беларуси, Материалы XV Международной научно-практической конференции (13–14 октября 2022). - 2023. - С. 81-85. (в соавторстве с Джумабаев К., Джумабаев А.К.). EDN: <https://elibrary.ru/RHWHNE> ISBN 978-985-7297-04-7

15. Prospects for Using Investment by Agricultural Cooperatives of Kyrgyzstan in the Regional Economy of Central Asia // - About this book – 2023 с. 101-111 p. (in collaboration with Dzhumabayev, K.D., Dzhumabayev, A.K., Kudykbaeva, E.K., kyzy, T.A.) <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-23511-5>

16. Кыргыз республикасынын Финансы министрлигинин алдындагы Мамлекеттик бажы кызматын жөнгө салуу // - Наука, новые технологии и инновация. ISSN 1694-8483 (print) ISSN 1694-8491 - №1 2024. - с.91-97. (в соавторстве с Джумабаевым К.) Science-journal.kg <http://www.science-journal.kg> › journal › 2024 › 1

Жамалов Шүкүрали Абдыкаровичтин

«Кыргыз Республикасында бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү» темасындагы 08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн дардалган диссертациясынын

Таржымалы

Негизги сөздөр: мамлекеттик бажы кызматы, бажы контролу, экспорт, импорт, инвестиция, ички дүң продукт, мамлекеттик бюджет, салыктык киреше, тобокелдиктер, товарлар, окутуу, модернизациялоо, соода балансы.

Изилдөөнүн объектиси болуп ЕАЭБ өлкөлөрүнүн тобу жана ага кирбеген чет өлкөлөр менен соода-экономикалык мамилелеринде болгон Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын бажы контролунун мамилелери.

Изилдөөнүн предмети болуп КР Финансы министрлигинин алдындагы Мамлекеттик бажы кызматынын контролун жакшыртуу жана эффективдүүлүгүн көтөрүүнүн негизин түзгөн экономикалык жана өндүрүштүк жараяндар.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: бажы контролунун уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин өркүндөтүү зарылдыгын негиздөө, келечекте өнүгүшүнүн негизги багыттарын аныктоо үчүн системалуу анализ жүргүзүү жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары: экономикалык-статистикалык, жалпы жана салыштырып талдоо, синтездөө, аналитикалык, байкоо жүргүзүү, математикалык моделдөө методдору.

Алынган жыйынтыктар: Мамлекеттик бажы кызматынын бажы контролун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү такталды. Аналитикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында бажы контролун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында мамлекет тарабынан укуктук-ченемдик актыларды кабыл алуу, инфраструктуралык түзүмдөрүн инвестициялоо, кесипкөй адистерди даярдоо, заманбап автоматташтырылган

жабдуулар менен камсыздоонун маанилүүлүгүн аныктаган факторлору системаланды.

Колдонуу деңгээли: алынган жыйынтыктагы сунуштар Кыргыз Республикасынын бажы кызматын жакшыртуу, натыйжалуулугун жогорулатуу менен бирге бажы көзөмөлүн мындан ары карай кыйла кеңейтүүгө жана өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт. Илимий иштин теориялык абалдары «Бажы иши», «Эл аралык соода-экономикалык мамилелер», ошондой эле Кыргыз Республикасында социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн теориялык жана практикалык жыйынтыктары Мамлекеттик бажы кызматында, жогорку окуу жайларында, илимий шилтемелерде колдонулушу мүмкүн жана өнөктөш-өлкөлөрдүн мамлекеттик бажы түзүмдөрүндө кеңири пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертация Жамалова Шукуралы Абдыкаровича на тему «Совершенствование организационно-экономических механизмов таможенного контроля в Кыргызской Республике», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.06 – национальная и региональная экономика

Ключевые слова: государственная таможенная служба, таможенный контроль, экспорт, импорт, инвестиции, валовой внутренний продукт, государственный бюджет, налоговые поступления, риски, товары, обучение, модернизация, торговый баланс.

Объектом исследования являются отношения таможенного контроля Государственной таможенной службы Кыргызской Республики в торгово-экономических отношениях с группой стран ЕАЭС и зарубежными странами, не входящими в его состав.

Предметом исследования: экономические и производственные процессы, составляющие основу повышения контроля и эффективности деятельности Государственной таможенной службы при Министерстве финансов Кыргызской Республики.

Цель диссертационного исследования: обосновать необходимость совершенствования организационно-экономических механизмов таможенного контроля, провести системный анализ и разработать рекомендации по определению основных направлений дальнейшего развития.

Методы исследования: экономико-статистический, общий и сравнительный анализ, синтез, аналитический, наблюдательный, методы математического моделирования.

Полученные результаты: Полученные результаты: уточнено совершенствование организационно-экономического механизма таможенного контроля Государственной таможенной службы. В результате аналитических исследований систематизированы факторы, определяющие важность принятия государством нормативно-правовых актов, инвестирования в инфраструктурные структуры, подготовки специалистов, обеспечения современным

автоматизированным оборудованием в целях повышения эффективности таможенного контроля.

Уровень применения: Полученные рекомендации способствуют совершенствованию и эффективности работы, а также дальнейшему расширению и совершенствованию таможенного контроля. Теоретические аспекты научной работы могут быть использованы при разработке программы социально-экономического развития Кыргызской Республики.

Область применения: теоретические и практические результаты исследования могут быть использованы в государственной таможенной службе, высших учебных заведениях, научных исследованиях и могут быть широко использованы в государственных таможенных структурах стран-партнеров.

SUMMARY

Zhamalov Shukurali Abdykarovich dissertation on the topic of “Improving the organizational and economic mechanisms of customs control in the Kyrgyz Republic”, submitted for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.06 - national and regional economics

Key words: state customs service, customs control, export, import, investment, gross domestic product, state budget, tax revenue, risks, goods, training, modernization, trade balance.

The object of the study: Is the relations of customs control of the State Customs Service of the Kyrgyz Republic in trade and economic relations with the group of EAEU countries and foreign countries that are not members of it.

The subject of the study: Economic and production processes that form the basis for increasing control and efficiency of the activities of the State Customs Service under the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic.

The purpose of the dissertation research: Is to substantiate the need to improve the organizational and economic mechanisms of customs control, conduct a system analysis and develop recommendations for determining the main directions for further development.

Research methods: Economic-statistical, general and comparative analysis, synthesis, analytical, observational, mathematical modeling methods.

Results obtained: The improvement of the organizational and economic mechanism of customs control of the State Customs Service has been clarified. The factors that determine the importance of the state adopting regulations, investing in automated equipment in order to increase the efficiency of the customs infrastructure structure, training, and ensuring modern control are systematized.

Level of application: The recommendations received contribute to the improvement and efficiency of the customs service of the Kyrgyz Republic, as well as to the further expansion and improvement of customs control.

Theoretical aspects of scientific work can be used in developing a program for the socio-economic development of the Kyrgyz Republic.

Scope of application: The theoretical and practical results of the study can be used in the state customs service, higher educational institutions, scientific research and can be widely used in the state customs structures of partner countries.

Форматы 60x84 1/16

Офсет кагазы. «Times» жасалгасы. Көлөмү 1,56 б.т.

Офсет басмасы. Нускасы 100 даана.

М. Рыскулбеков атындагы КЭУнун басмаканасында чыгарылган
720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58